

T T Cloete en het Droste-effect

T T Cloete and the Droste-effect

HANS ESTER

Department of Cultural Studies and Comparative Arts, Radboud University, Nijmegen

E-pos: J.Ester@let.ru.nl

Hans Ester

HANS ESTER (geboren 1946 in Utrecht/Nederland), studie Duitse taal- en letterkunde, theologie en Afrikaans in Amsterdam, Johannesburg en Tübingen. Promotie in Leiden in 1975 over de rol van de geestelijke in het werk van Theodor Fontane. Ere-doctor van de Universiteit van Potchefstroom. Voornaamste publicaties over de historische context van Fontane's werk, over de Duitstalige literatuur van Zwitserland, de receptie van Friedrich Nietzsche's werk tijdens de twintigste en eenentwintigste eeuw, de literatuur van de Duitse Democratische Republiek en over de betekenis van de Hermeneutiek vanaf Schleiermacher tot heden. Hans Ester is redactielid van het jaarboek "Deutsche Chronik", het maandblad "Zuid-Afrika" en het tijdschrift "Beweging" voor reformatorische wijsbegeerte. Hij bezoekt Zuid-Afrika ieder jaar en gaf gastcolleges in Grahamstown, Kaapstad, Bloemfontein, Potchefstroom, Stellenbosch en Durban. Hij verzorgt de rubriek "Boekenbrug" in "Die Burger".

HANS ESTER (born 1946 in Utrecht/The Netherlands), studied German language and literature, theology and Afrikaans in Amsterdam, Johannesburg and Tübingen. He graduated in Leiden in 1975 with a dissertation on the role of the spiritual in the work of Theodor Fontane. Hans Ester holds an Honorary Doctorate of the University of Potchefstroom. His most important publications focus on the historical context in Fontane's work, the German literature of Switzerland, the reception of Friedrich Nietzsche's work during the twentieth and twenty-first centuries, the literature of the German Democratic Republic and the meaning of Hermeneutics from Schleiermacher up to the present. Hans Ester is a member of the editorial board of the year-book "Deutsche Chronik", the monthly "Zuid-Afrika" and the journal "Beweging" for reformed philosophy. He visits South Africa every year and he delivered guest lectures in Grahamstown, Cape Town, Bloemfontein, Potchefstroom, Stellenbosch and Durban. He is responsible for the column "Boekenbrug" in "Die Burger".

De gedichten van T T Cloete zijn vol geleerdheid. Dat maakt deze gedichten tot irritante raadsels, tot obstakels voor het denken en daarmee tot intellectuele uitdagingen. Ze zijn in veel gevallen als de "Witze" van de psychoanalyticus Sigmund Freud (1983)¹ die immers niet alleen een ontlading van opgehoopte spanning en energie betekenen maar ook een vorm van intellectuele inclusiviteit vertegenwoordigen. Wie in de poëzie van T T Cloete de naam van de Renaissance-dichter Ronsard of de naam van de filosoof Henri Bergson tegenkomt en met behulp van cultuurhistorische kennis

¹ Zeer illustratief is het aan de droomuitleg ontleende woord "Verdichtung" uit het hoofdstuk "Die Technik des Witzes".

deze gedichten begriipt, die prijst zichzelf om deze kennis en waardeert het gedicht omdat het de mogelijkheid van intellectuele bevrediging en zelfbevestiging heeft geboden. Daar blijft de lezer echter niet staan. De lezer gaat verder. Een voorbeeld vormt het gedicht “boroboedoer” uit de bundel *Uit die hoek van my oog* (1988:31). De eerste taak van de uitlegger is het vinden van informatie over het raadselachtige tempelcomplex op een heuvel op het Indonesische eiland Java. De onderkant is vierkant met daarop vier geleidingen. Daarboven bevindt zich de bovenbouw met drie ronde terrassen. Via de verschillende verdiepingen van dit enorme complex loopt de weg langs de vele sculpturen van boeddhistische oorsprong omhoog. In wezen heeft de lezer een visuele voorstelling nodig om de reikwijdte van Cloete’s woorden te kunnen begrijpen. Vanuit een breed opgezet grondvlak werken de bouwers van de Boroboedoer in het gedicht omhoog naar het licht. Cloete beklemtoont het organische zowel in de arbeid die ten grondslag ligt aan de weg die langs de enorme verzameling beeldhouwwerken leidt als de harmonie van de bouwers in de “spiraal van die geluk”. Het zou te verdedigen zijn om een editie van T T Cloete’s gedichten uit te brengen met inbegrip van illustraties bij bepaalde verwijzingen in de gedichten. De vraag daarbij is hoe ver je wilt gaan in het tegemoet komen aan de lezer. Nu fungeren de verwijzingen als een vorm van sjibboleth, een poortwachter aan het begin van het gedicht. Wie het woord niet kent, valt af. Zo wreed kan poëzie zijn.

De gedichten van T T Cloete zijn in veel gevallen geleerde poëzie. Het gezaghebbende lexikon *Sachwörterbuch der Literatur* van Gero von Wilpert zegt over “geleerde poëzie” het volgende: “Dichtung als Produkt von gelehrter Arbeit und Bildung des Verfassers [...], doch nicht didaktischer Wissenssprung, sondern wahrhafte ‘Verdichtung’ des Wissens mit innerem Erlebnisgehalt, die dennoch oft hohes Bildungsniveau des Lesers voraussetzt” (1969:290).² Deze omschrijving is T T Cloete ten voeten uit. De geleerde kennis is verdicht en veredeld door een innerlijk gehalte aan beleven. De Renaissance heeft Cloete zulke kennis aangereikt. Ook de Barok van de zeventiende eeuw wordt gekenmerkt door geleerdheid als kwaliteitscriterium van poëzie. In zeker opzicht is Cloete vertegenwoordiger van de Barok. In een ander opzicht is hij een romantische dichter. In zijn standaardboek over de Romantiek zegt Rüdiger Safranski het volgende over het ik en de mogelijkheden van het ik om met de waarnemingen om te gaan. Ik citeer een lang stuk uit Safranski’s boek omdat ik denk dat de inhoud veel verduidelijkt van de poëtische “grondhouding” van de dichter T T Cloete:

Elke werkelijkheid die op ons inwerkt is ingebed in mogelijkheden. Gewaarwordingen aan het eigen lichaam – de voor ons meest nabije buitenwereld – dringen zich op, maar zelfs daartegenover hebben we speelruimte: we kunnen ermee omgaan. Hoe subtieler de waarnemingen worden, hoe meer ze met denken en fantaseren verbonden zijn, des te nauwer zijn ze met een “halo” van mogelijkheden verbonden. Dat betekent dat we er alleen achter kunnen komen wat werkelijk is door van de vele mogelijkheden die we ons daarbij kunnen voorstellen de “passende” te vinden. Er bestaat niet simpelweg zoiets als het “noodzakelijke”, dat moet je veeleer uit de mogelijkheden destilleren. Het is de vrijheid die het noodzakelijke ontdekt. [...] Ook bij de zogenaamde harde feiten blijft er vrijheid in het spel, als oog voor de verschillende mogelijkheden. Niet alleen in het handelen, ook in het kennen is de mens een wezen dat altijd ook anders kan; niet alleen iets anders doen, maar ook de dingen anders zien. De mens leeft in mogelijkheden. Werkelijkheid wordt geconstitueerd tegen een horizon van mogelijkheid. Dat is vrijheid. (Safranski 2009:75-76)

² Von Wilpert noemt in dit lemma de “poeta doctus”, de geleerde dichter, als ideaal van het Hellenisme.

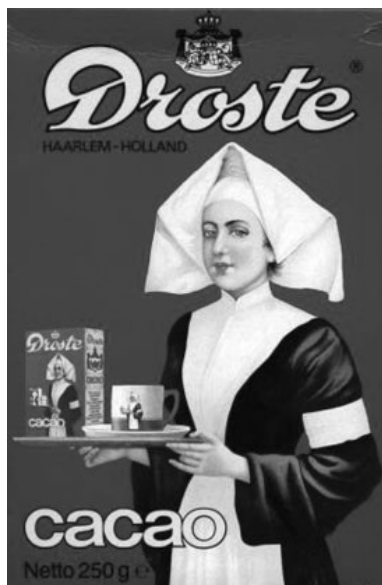
Gewaarwordingen verlangen betekenisgeving, maar daarin is geen lineaire lijn van ervaring naar uitleg van die ervaring zichtbaar. Het is eerder een confrontatie met meerdere mogelijkheden. Soms lijken harde woorden harde feiten te vertegenwoordigen. Dat is vooral dan het geval wanneer de begrippen een technische of medisch-wetenschappelijke inslag hebben. Ook woorden uit een vreemde taal kunnen de illusie opwerpen dat ze een strakke eenduidigheid hebben. Dat blijkt niet zo te zijn. De met een strak begrip benoemde gewaarwording moet door een haag van interpretatieve mogelijkheden heen om een basis van werkelijkheid te bereiken. We zien dit verschijnsel bij Elisabeth Eybers en bij T T Cloete. De ironie weekt beide dichters los van de menselijke neiging tot eenduidigheid. Waarnemen is bij beiden de complexiteit van het leven onder ogen zien. Daar hoort de complexiteit van het dichten, van het vinden van het ware woord (“toverwoord” zouden de romantici vanuit hun optimistische levensvisie zeggen) bij.

Als illustratie van het gezegde over de noodzakelijke inwijding van de lezer in de “geleerde” of “cultureel-verwijzende” begrippen citeer ik het kleine, min of meer op een bladzijde weggestopte, iconisch bijzonder effectvolle gedicht “droste-effek” van T T Cloete uit zijn reeds eerder genoemde bundel *Uit die hoek van my oog* (1988:54) aan:

droste-effek

belaglik kromgetrek
 papmondvolmompel
 geplooi en verskrompel
 in my ontdek
 ek Die droste-effek

Wat is het Droste-effect? Het is een visueel effect, waarbij een afbeelding tevens een verkleinde afbeelding van zichzelf bevat. Van de verkleinde afbeelding bevat de afbeelding een nog kleiner effect en dat gaat door tot in het oneindige. Het proces van zelfverwijzing heet “recursie”. De recursie gaat door totdat het object uit het zicht verdwenen is en zintuiglijk gezien ophoudt te bestaan. Het gaat hierbij om een in de kunsten algemeen voorkomend effect dat niet tot de literatuur beperkt is. Dat is waarschijnlijk de reden dat het begrip niet voorkomt in het register van het belangrijke boek *Alkant Olifant. 'n Inleiding tot die literatuurwetenskap* van Chris N. van der Merwe en Hein Viljoen. Binnen de literatuurtheorie wordt het Droste-effect vergeleken met de term “Mise-en-abyme”. Deze term duidt de verhouding van een tekst of van meerdere teksten binnen een andere tekst aan. Het gaat om een verhaal of om verhalen in een verhaal. Deze verhalen hebben ten opzichte van elkaar een spiegelende functie. Vergelijkbaar daarmee kan het visuele Droste-effect ontstaan doordat de wederzijdse spiegeling steeds een spiegelbeeld toevoegt aan het oorspronkelijke beeld.

Waar komt het Droste-effect vandaan? De Haarlemse firma Droste genoot in Nederland tijdens de twintigste eeuw grote bekendheid op het gebied van chocolade producten. Cacao in poedervorm is een van deze producten. Een strenge verpleegster met de aankleding van Florence Nightingale draagt op de verpakking van de cacao een dienblad met een pakje Droste cacao waar zij zelf op is afgebeeld. Samen met een kopje waar de zelfde verpleegster op staat, terwijl het pakje cacao op het dienblad opnieuw de streng ogende verpleegster weergeeft. Opvallend is de starre, onderzoekende gelaatsuitdrukking van de verpleegster. Opvallend is tevens het gegeven dat cacao klaarblijkelijk als medicijn fungeert. De uitdossing van de verpleegster zet zich in het geheugen van de waarnemer vast, vooral door de hoekige, gesteven kap op haar hoofd.

De firma Droste is waarlijk niet de enige die het effect van de steeds kleiner worden afbeelding binnen de afbeelding heeft gebruikt. MacMillan's pindakaas paste het toe, het biermerk Titan alsmede het drankmerk Sisca en de olijfolie van Bertoli. Er is een complete bloemlezing van Droste-effecten binnen de reclame samen te stellen. Het effect van de Droste-verpleegster is niet gespeend van een zeker onbehagen bij de kijker. Dat is bij de andere voorbeelden die het zelfde procédé toepassen minder het geval. Bij hen is het eerder een aardig cliché. Maar, voor alle toepassingen geldt dat er een wonderlijke visuele combinatie zichtbaar wordt van de primaire afbeelding (de verpleegster die de chocola komt brengen) met de secundaire (en tertiaire afbeelding enzovoort) waardoor de figuur op de eerste afbeelding als het ware de schepper van zichzelf wordt. Door de exactheid van de kopie in het klein heeft de kunstmatigheid van deze kopie gevolgen voor de aard van het origineel. Ook de eerste figuur wordt meegetrokken in de draaikolk van de kunstmatigheid.

De bundeltitel *Uit die hoek van my oog* legt de nadruk op het zien, maar dan wel vanuit een bepaalde hoek. Het zien is daarmee van het begin af aan een onderwerp. Zien is perspectiveren. Uit je ooghoek kijken naar iemand betekent welhaast dat je die ander bespioneert. Je wilt niet dat die ander bevangen raakt door jouw blik. Daarom kijk je zo. Je wilt de werkelijkheid zonder de enscenering en de poses die bij de gespeelde rol horen. Daarmee is een programma gegeven, een

dichterlijk programma. Het gaat bij dit programma om het betrappen van de ware gewaarwording. De dichter speelt als het ware met de mogelijkheden van het zien. Onder meer in het gedicht “visoo” is dit het centrale onderwerp. “Zien” kan opgevat worden als “kennen”. De ongekende mogelijkheden van het kennen worden gethematiseerd in het gedicht “homo sapiens sapiens”, over de wijze, verstandige mens, waar bij de verdubbeling van het Latijnse woord voor “wijs” deze eigenschap ter discussie stelt. Het gedicht stelt de trits: zien, kennen en kunnen ter discussie. Kennen is gelijk aan kunnen, maar de grote vraag is of het kennen niet een voorbarige actie is die door het kunnen wordt gediceerd en daarmee de mogelijkheden van betekenis voortijdig afkapt en in de richting van actie stuurt.

We zouden snel klaar zijn met het gedicht “droste-effek”, wanneer we het puur zouden lezen als een uitdrukking van de gewaarwording dat de spreker kleiner en kleiner wordt en uiteindelijk te klein is om nog visueel te worden weergegeven. Het valt niet te ontkennen dat het om uiterlijke vermindering en verkleining gaat. Het verminderde orale taalvermogen wordt iconisch tastbaar, terwijl – paradoxaal genoeg – het taalvermogen anderzijds door het geschreven gedicht in volle glorie naar voren treedt. De gewaarwording is er en die gewaarwording kan als het verdwijnen in fases worden beschreven. Het Droste-effect wordt door de verrassende hoofdletter van het lidwoord tot iets vermaards en cruciaals. Belangrijker nog is binnen het beeld van de Droste-herhaling de reproductie van de afbeelding zelf, ook de afbeelding van wat ik gemakshalve de wereld noem. Wanneer we het perspectief van de titel vertalen naar het begrijpen van de wereld, wordt de betekenis van het perspectief voor het dichten zichtbaar. Het gaat in deze tweede instantie om de houding van de dichter/spreker om het zichtbare en het overgeleverde in de cultuur zodanig te benaderen dat de waarheid aan de dag treedt. Die waarheid is echter een draaikolk waarin je wordt meegezogen. Het Droste-effect is een bespiegelingseffect. Spiegels tegenover elkaar geven het zelfde beeld steeds kleiner terug. *Alice in Wonderland / Through the Looking-Glass* van Lewis Carroll jongleert eveneens met dit vraagstuk van waarneming en perspectief. In het tweede boek over Alice kruipt Alice door de spiegel op de schoorsteenmantel om de spiegelwereld te kunnen leren kennen. De spiegel als een werkelijkheid die de oorspronkelijke werkelijkheidservaring uitdaagt en bevraagt, is bij uitstek geschikt om op de verhouding: werkelijkheid / taal te worden toegepast. Het is een sprookjesachtig gegeven. Daar ligt de culturele oorsprong van dit fascinerende beeld. Het beeld is tevens aan algemene begrippen van visuele waarneming en de rol van de taal bij het vastleggen en openen van deze waarneming gebonden.

Terug naar de gedichten van Cloete. De dichter implodeert in het gedicht over het Droste-effect. Maar belangrijker dan het lichamelijke aspect is de wereld die hij bespiegelt en in steeds fijnere vormen waarneemt. Je zou ook kunnen zeggen dat het Droste-effect een steeds grotere afstand van het oorspronkelijke beleven oplevert. Zoals kinderen wedstrijden doen wie het kleinst kan schrijven: ik kan kleiner schrijven, ik kan nog kleiner schrijven, ik kan nog veel kleiner schrijven, ik kan het allerkleinst schrijven etcetera. In dat geval is het gedicht een steeds sterker wordende reductie van de oorspronkelijke ervaring van de wereld. De dynamiek wordt statisch binnen het dynamische van de verkleining. In zoverre zijn de gedichten van Cloete ook twijfels in taal, twijfels aan de dichtkunst om het leven vast te houden. Poëzie bindt en vervalst door de eindeloze diepte van het zichzelf herhalende object. Het Droste-effect blijkt een voorstelling te zijn van de ingewikkelde verhouding van ervaring en verwoording. In die zin is het een beeld dat waarschuwt voor woorden die zichzelf al herhalend verkleinen.

BIBLIOGRAFIE

- Cloete, T.T. 1988. *Uit die hoek van my oog*. Kaapstad: Tafelberg.
- Freud, Sigmund. 1983. *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*. Frankfurt am Main: Taschenbuch Verlag (Bücher des Wissens, Nr. 6083).
- Safranski, Rüdiger. 2009. *Romantiek. Een Duitse affaire*. Uit het Duits vertaald door Mark Wildschut. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, pp.750-76.
- Van der Merwe, Chris N. & Viljoen, Hein. 1998. *Alkant Olifant. 'n Inleiding tot die literatuurwetenskap*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Von Wilpert, Gero. 1969. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Alfred Kröner.